

Mache dich mein Herze rein

Booming business

Voor ons ligt weer de passietijd: de 'booming business' rond de passiemuziek van J. S. Bach. Alleen al op internet stonden meer dan zeventig uitvoeringen van de Mattheus- en Johannespassion aangekondigd, waaronder de zo populair geworden 'meezingmattheussen'. Niemand schijnt zich af te vragen waarom deze muziek, die toch bepaald niet gemakkelijk toegankelijk is, zoveel mensen trekt. Het is immers religieuze muziek, en religie, daar doen we niet meer aan! We bepalen zelf wel hoe we willen leven, hoe we onze rituelen vormgeven en onze spiritualiteit beleven. Want spiritueel zijn we in hoge mate, gezien de vele 'spirituele' bladen, TV programma's, artikelen in de kranten, cursussen en workshops. Hier is sprake van een paradox: we willen religieuze muziek terwijl de kerken leeglopen. Hoe kan dat? Wat verwachten de mensen van deze muziek? Wellicht is Bachs passiemuziek een spirituele beleving voor hen?

Wat is een spirituele beleving?

Er bestaat religieuze spiritualiteit, waar spiritualiteit een veranderingsmoment inhoudt binnen de relatie tussen God en het individu, maar er is ook seculiere spiritualiteit, waar de mens zelf centraal staat. Hij werkt eraan zichzelf te verbeteren, een beter mens te worden, boven zichzelf uit te stijgen. In ieder geval is er sprake van een groeiproces, hetzij naar God, hetzij naar de eigen diepste kern. Wegen die hiertoe kunnen leiden zijn veelal bv. gebed in de joodse/christelijke/moslim traditie, meditatie in de oosterse tradities, maar ook kunnen in onze moderne westerse maatschappij gezien worden als vormen van spiritualiteit: de schoonheid van de natuur, opgaan in muziek, de liefde voor en verbondenheid met de medemens, de (levens)kunst, het streven een beter mens te worden. Belangrijk daarbij is het zich totaal kunnen overgeven aan iets dat groter is dan het eigen ik, iets dat ontroering wekt en ontzag oproept.

Muziek en haar werking

Muziek is sinds prehistorische tijden het middel geweest om contact te maken met het bovennatuurlijke, het ontzagwekkende. In de oude Vedische rituelen in India, de culturen van China, de antieke oudheid in Griekenland, bij de Aboriginals in Australië, bij vele Afrikaanse stammen heeft de muziek een belangrijke positie ingenomen in de mythen en de rituele praktijken. De stem van de priester of het geluid van een muziekinstrument werd geacht het voertuig te zijn van de stem van de schepper.

De Grieken zagen de muziek als goddelijk: "In de traditie van Pythagoras is de gedachte gekoesterd dat de hemellichamen in mooie wiskundige verhoudingen ten opzichte van elkaar bewegen. Op die manier zouden ze een onhoorbare, hemelse muziek voortbrengen, en zo zou de aardse muziek een weerspiegeling zijn van de hemelse muziek, de *muziek der sferen*. (Heijerman en van der Schoot 2005, 7). Deze opvatting gold nog tot in de Middeleeuwen.

In de Middeleeuwen is het de veelzijdige Hildegard von Bingen, die zich behalve met theologie, management (als abdis) en geneeskunde ook bezighield met componeren: "Als de mens zingt en musiceert, is dat geen privé-aangelegenheid, maar het moet beschouwd worden als de 'weerklink van de hemelse harmonie.' Het is de opdracht van de mens zich zingend te uiten, omdat de menselijke ziel een plaats heeft in het geheel van de hemelse harmonie. Ze heeft immers zelfs iets van deze muziek in zich" (Van Baest en Kox 2003, 983).

Tot zover over de vermoedelijk oorspronkelijke functie en betekenis van muziek: haar spirituele betekenis stond vast. Over haar aard in onze tijd is veel nagedacht; in onze tijd is muziek een autonome kunst, wat wil zeggen dat zij geen nader omschreven functie hoeft te hebben; zij is een doel in zichzelf. Deze veranderingen ontstonden bij het doorbreken van het Verlichtingsdenken, in de loop van de achttiende eeuw. Veel muziek vond haar plaats in de concertzaal, want de orkesten werden groter en de Romantiek vroeg om aanpassingen in klank en volume. Componisten maakten zich los van (vorstelijke) opdrachtgevers en werden zelfstandig.

Men kan muziek mooi vinden of niet, haar betekenis ligt niet van te voren vast. Zo kan bepaalde muziek de luisteraar fascineren en betoveren. Nico Frijda stelt kortweg: "Schoonheid wekt belangeloos genoeg op" (Frijda 1988, 371). Jan van der Lans gaat zelfs nog een stapje verder door te stellen: "Naarmate een kunstwerk ons gaat fascineren, ontdekken we er nieuwe betekenissen in. Het genieten wordt intenser en gaat over in ontroering. Actietendensen die bij ontroering horen zijn overgave, bewondering, ontzag, eerbied. ... Zulke actietendensen kunnen evenzeer aanleiding geven tot een gebed. Het kunstwerk wordt dan een religieus symbool en het proces van de esthetische ontroering is dan uitgemond in een religieuze ervaring" (Van der Lans 1998, 21). Beide laatste uitspraken komen van psychologen die de verwerking van emoties hebben bestudeerd.

Esthetische emotie

Omdat ik wilde weten hoe mensen de passiemuziek van Bach beleven, was het nodig de psychologische effecten van het ondergaan van een kunstwerk te onderzoeken. Zo zegt Van der Lans: "Naarmate een kunstwerk ons gaat fascineren, ontdekken we er nieuwe betekenissen in. Het genieten wordt intenser en gaat over in ontroering. Het kunstwerk wordt dan een religieus symbool en het proces van de esthetische emotie is dan uitgemond in een religieuze ervaring" (Van der Lans 1998, 21).

De filosoof Robert Solomon wijdt enkele gedachten aan muziek en aan het belang van muziek voor het welzijn van de mens. Naar zijn inzicht is de muziek van kosmische betekenis: "Wezenlijk is, zoals de filosoof Schopenhauer lang geleden aangaf, dat muziek ons uit ons zelf haalt. Zij stelt ons in staat aan onze zorgen en verlangens te ontsnappen... Zij verplaatst ons naar een groter universum." (Solomon 2004, 21).

Mijn uiteenzetting over muziek is vrij uitvoerig omdat hier immers wordt aangegeven hoe een esthetische emotie 'werkt', hoe ontroering door schoonheid leidt tot actiebereidheid. En daar is nu juist het kernpunt: in spiritualiteit zien we ook een actiebereidheid, het streven om te komen tot

omvorming. Beide wetenschappers bieden hiermee een relatie tussen esthetische emoties en de essentie van spiritualiteit.

Bach

Een analyse van de laatste aria in de Mattheus, de aria *Mache dich, mein Herze, rein* concretiseert deze gedachte.

De tekst van deze aria is een letterlijke uitnodiging aan de luisteraar. De regel *Welt geh' aus, lass Jesum ein!* duidt een transformatie aan, een overgangsmoment, het spirituele kernpunt. De muziek legt sterke nadruk op deze regel en beklemtoont haar opdracht door haar uit te lichten uit de totaalsfeer van de aria en haar daarmee te laten contrasteren in melodie, ritme en tonaliteit. De aria staat in Bes en de vloeiende lijn contrasteert met de barse sprongen in onderstaand fragment dat in g staat.

Bij Bach gaat het om religieuze spiritualiteit: een moment van omvorming binnen het godmenselijk betrekingsgebeuren. De betrekking tussen God en mensen is voor hem wel heel bijzonder: de mens is zondig, en Jezus heeft de betrekkingen tussen God en mens door zijn leven, dood en opstanding weer hersteld. Bach heeft zonder meer de bedoeling gehad deze theologische opvatting in zijn muziek te verklanken, een religieuze boodschap te brengen. In de passiemuziek is deze verzoening, samen met het begrip zondigheid het belangrijkste thema. Of en zo ja in hoeverre deze boodschap ook in onze tijd nog als zodanig wordt verstaan zal in mijn onderzoek aan de orde komen.

Onderzoek

De oorspronkelijke doelgroep van Bach was de gelovige gemeente. De boodschap die hij wilde brengen, en die, samenvattend, luidde: *Welt, geh aus, lass Jesum ein!* wordt in onze tijd heel anders verstaan. Bach wilde, met behulp van de ervaring van schoonheid, zijn luisteraars het effect bezorgen van gevoelens van verzoening en bekering. Zondigheid, schuld en boete zijn evenmin als het feit dat God zich uiteindelijk door Jesus' dood met de mensheid heeft verzoend, door de respondenten aangeduid als op zijn minst een meditatief thema.

In gesprekken met een aantal mensen, veelal zelf musicerend en zingend in de passies van Bach, heb ik onderzocht hoe zij deze muziek beleven. Van de dertien respondenten zijn er 2 'gelovig', 7 'ongebonden spiritueel' en 4 'agnost'. Opvallend was dat allen heel open en zelfs gretig over hun gevoelens wisten te praten. Mensen hebben een bepaalde verwachting als het gaat om luisteren naar de passiemuziek van Bach. Zij hebben de ervaring dat er een zekere mate van bewogenheid (emoties) wordt opgewekt en dat daaruit een dynamiek zal volgen: er gebeurt iets. Deze esthetische emotie ontstaat bij allen; zij geven aan primair schoonheid en ontzag te ervaren, en vervolgens gevoelens van bereflecteerde zelfbevestiging en verbondenheid: "je mag er zijn", "er is verbondenheid met het grote geheel".

Conclusie

Ik laat nu enkele treffende uitspraken volgen van mijn gesprekpartners:

- *Soms ga ik meezingen, dat is wel eens een vorm van bidden.*
- *Hierdoor krijg ik een positief gevoel over de mensheid als soort, ondanks alle narigheid in de wereld.*
- *Ik voel me verbonden met mijn medemensen, ben blij mens te zijn.*
- *Vooraf dankbaarheid dat mensen (Bach dus) zoiets moois hebben gemaakt.*
- *Het verzoent je met je bestaan, brengt troost.*
- *Alles wat je dichter bij jezelf brengt is voor mij 'religie', 'spiritueel';*
- *Muziek roept een bepaald gevoel van spiritualiteit op.*

- *Het luisteren is een intellectuele worsteling: mijn commitment, wat doe ik ermee?*

Opgaan in de schoonheid van Bachs muziek, overgave en verbondenheid zijn voor mijn Bachluisteraars de kernbegrippen. Aanvaarden van het bestaan zoals het is, zichzelf aanvaarden, verzoening, inspiratie, geestelijk voedsel, het kunnen relativiseren, rust en ontspanning zijn veelvuldig genoemde effecten. Het zijn alle stappen op de lange weg van de persoonlijke ontwikkeling - het groeiproces - dat spiritualiteit is. De gelovigen spreken zelfs van een 'religieuze ervaring'.

Zo zien wij hier de diverse vormen van spiritualiteit, religieuze en seculiere present. De door Bach beoogde gevoelens van schuld en bekering spelen geen rol. Bachs passiemuziek wordt meer beleefd als seculier - spiritueel dan als een religieuze boodschap. Ook voor wie 'van God los' is, blijkt de passiemuziek een zeer geliefde vorm van spiritualiteit.

Literatuur

Baest, M. van en Kox, W., (2003) 'Hildegard von Bingen' in *Encyclopedie van de mystiek, fundamente, tradities en perspectieven*. Kampen.

Heijerman, E. en Schoot, A., van der, (2005) Welke taal spreekt de muziek? In Heijerman, E. en Schoot, A., van der, (red.) *Welke taal spreekt de muziek? Muziekfilosofische beschouwingen*, Budel.

Frijda, N., (1988) *De Emoties, een overzicht van onderzoek en theorie*. Amsterdam.

Lans, J. van der, (1998) *Kernervaring, esthetische emotie en religieuze betekenisgeving*. Nijmegen.

Solomon, R. C., (2004) *Spiritualiteit voor sceptici*. Baarn.